

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Kastamonu University
ISSN-2002-242

Tek, Abdurrezzak. *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. Bursa: Bursa Akademi, 2016.

471 Sayfa, ISBN: 6059955560

Mehmet Kaan Karaköse*

Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde tasavvuf dersleri veren Mehmed Ali Aynî, şahsî ders notlarını derleyerek 1924 senesinde *Tasavvuf Tarihi* isimli kitabını neşretmiştir. Bu eser yakın dönemin önemli eserlerinden ilkidir. Daha sonrasında ise muallim Mahir İz'in 1969 senesinde kaleme aldığı *Tasavvuf*, Prof. Dr. Mustafa Kara'nın 1985'te yazdığı *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dr. Selçuk Eraydın'ın 1994 senesinde hazırladığı *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz'ın yine 1994'te neşrettiği *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* isimli eserleri zikretmek gerekir.

Konu edindiğimiz *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar* adlı eserin müellifi Abdurrezzak Tek önsözde, daha önceki eserlere atıfta bulunarak bu çalışmanın amacının, tasavvuf ve tarikatlar hakkında tarihi süreci dikkate alarak *sistematiik* bir şekilde temel bilgiler sunmak olduğunu ifade etmiştir. Yazar bu noktada, önceki eserlerde tespit ettiği nizam ve menhec eksiklerini kapatmayı hedeflediğini beyan etmiştir.

Eser, giriş bölümünün ardından hicrî ilk iki asrın zühd anlayışının tasavvufa ne şekilde ve nasıl temel teşkil ettiğini açıklayarak sade bir girizgâh ile başlamaktadır. On ana bölümden meydana gelen eser, *İslam Coğrafyasına Yayılan Zühd Halkaları* başlıklı ilk bölümde zühd konusunu ele almaktadır. Yazar bu bölümde mektep-ekol ayırımına gitmektedir. Medine, Basra, Kûfe ve Horasan'dan müteşekkil bu ekoller, meselenin anlaşılmasını ve o bölgedeki öncü zâhidlerin tanınmasını kolaylaştırmaktadır. Bu husus, kitabın orijinalite kazandığı noktalardan birisidir. Yazarın "Zühd Hayatının Merkezi" olarak isimlendirdiği Medine, hicretten itibaren dini hayatın en canlı biçimde

---

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı / Mater Student, Necmettin Erbakan University, Theology Faculty, Basic Islamic Sciences, Department of Sufism, (kaankarakose03@hotmail.com).
ORCID: 0000-0002-0805-0235

yaşandığı merkezlerden birisidir. Zâhidâne yaşam, başta Hz. Muhammed'in (s) şahsında, ardından dört halife ve ashab-ı suffe olmak üzere sahabenin önde gelenlerinin hayatlarında tezahür etmiştir. Kur'an ve sünnetin öngördüğü zühd anlayışı, Emevi Devleti'ne karşı tepki şeklini alınca, harcamalardaki israfa, yöneticilerin dini hayattan uzaklaşmalarına, baskıcı yönetim tarzına ve aşırı lükse karşı sert bir muhalefet olarak ortaya çıkmıştır. İşte tam da bu noktada iki kişinin rolü büyükmektedir ki onlar Said b. Müseyyeb ve Câfer-i Sâdık'tır. Yapılan sınıflandırmada "Hüzün ve Aşk" kavramlarıyla özdeşleştirilen Basra, "Gözyaşı ve Pişmanlık" kavramlarıyla özdeşleştirilen Kûfe ile "Tevekkül ve Teslimiyet" kavramlarıyla özdeşleştirilen Horasan ekollerinin yanısıra bu ekoller dâhilinde ayrı ayrı nam salmış olan Hasan-ı Basrî, Râbiatü'l-Adeviyye, Süfyân-ı Sevri, İbrahim b. Edhem ve Şakîk-i Belhî gibi daha sayılabilecek pek kıymetli ve rehber niteliği taşıyan zâhidleri tanır.

Tasavvufun Teşekkülü ismini taşıyan ikinci bölümde "sûfî" ve "tasavvuf" kelimelerinin kökenine bir yolculuk yapılmaktadır. Tarihi serüven içerisinde zikredilen çeşitli ihtimaller belirtilmiş ve en nihayetinde Hz. Muhammed (s) ashâbı olmak üzere birçok peygamberin tevazuun sembolü olarak tercih ettiği yün kıyafetlerin doğrultusunda yün anlamına gelen "sûf" kelimesi, Arapça dil kuralları da göz önünde bulundurulduğunda köken olarak genel kabul görmüştür. Ardından tasavvufun tıpkı fıkıh, hadis, tefsir gibi bir ilim olup olmadığı konusuna değinilmiştir. Tasavvufun İslami ilim geleneğindeki yerini tespit etmiş ve bir ilim olarak tasavvufun bilgi kaynakları ve araçları belirtilmiştir. Bilginin kaynağı meselesinde sûfîler, metafizik alanda akli sınırlı gördükleri için esas kaynak olarak kalbi esas aldıkları ifade edilmiştir.

Devamında eserin bu bölümü bir başka mektep-ekol ayırımına sahne olmaktadır. "Tevhid ve Aşk" ile özdeşleştirilen Bağdat, "Fütüvvet ve Melâmet" ile özdeşleştirilen Nişabur ve "Marifet ve Riyâzet" ile özdeşleştirilen Mısır ve Suriye mekteplerinin tanıtımları şeklinde devam etmektedir. Bu mektepler içerisinde Serî es-Sakatî, Hâris el-Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc-ı Mansûr, Bâyezîd-i Bistâmî ve Zünnûn el-Mısrî gibi daha sayılabilecek pek çok öncü ve temsilci isimlerin tanıtımı yapılmaktadır. Eserde bahsi geçen teşekkül süreci içerisinde bu mekteplerin yanı sıra birkaç münferit isimden bahsedilmektedir. İslam İrfan Tarihi içerisinde ortaya atılan en özgün fikirlerden biri olan ve veliliğin vehbî-kesbî ayırımına tabi tutulduğu "Velâyet Teorisi" ile Hakîm Tirmizî için, bunun yanında işarî tefsir öncüsü Sehl b. Abdullah et-Tüsterî için ve hem bir zühdî hareket hem de bir itikâdî mezhep olan Kerrâmiyye'nin kurucusu İbn Kerrâm için müstakil bir başlık açılmıştır.

Tasavvufî Kavramların Oluşumu ve Yayılması isimli üçüncü bölümde ise yazar bu kavramları kendi içinde "Hal ve Makamlarla İlgili Kavramlar",

“Bilgiyle İlgili Kavramlar” ve “Seyr-ü Sülûkle İlgili Kavramlar” şeklinde üç başlık altında işlemektedir. İlk başlık altında tövbe, muhasebe, zühd, fakr, vera’, ihlas, sabır, şükür, tevekkül, rıza, îsâr, fütüvvet, melâmet, havf-recâ, kabz-bast, heybet-üns, mahv-isbat, vecd-tevâcüd, gaybet-huzur, sekr-sahv, fenâ-bekâ, cem-fark ve aşk-muhabbet kavramları işlenmiştir. İkinci başlık altında ise marifet, yakîn, hikmet, şathiye, rüya, vâkıâ, ilham, keşf-mükâşefe, müşâhede, vâridât-havâtır, levâih-levâmi’-tavâli’ ve tecelli-setr gibi bilgi edinme biçimlerinin çeşitli kıstaslara göre isimlendirilen kavramlar ele alınmaktadır. Üçüncü ve son başlık altında ise seyr-ü sülûk, nefis-kalp-ruh, mürid-sâlik, şeyh-mürşid, ârif, biat-intisâb, uzlet-halvet-celvet, semâ-âyin, zikir, tezkiye-tasfiye, riyâzet-mücâhede, cezbe ve himmet kavramları incelenmiştir.

Yazar *İlk Sûfi Müellifler/Tasavvufun Temel Eserleri* ismiyle müstakil bir bölüm açmıştır. Ele aldığı isimlerin sıralanışını müelliflerin vefat tarihlerinin kronolojisine göre tanzim etmiştir. Bu bölümde Ebû Nasr es-Serrâc (v. 378/988), Ebû Bekir el-Kelâbâzî (v. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/996), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (v. 421/1021), Ebû Nuaym el-İsfehânî (v. 430/1038), Abdülkerim el-Kuşeyrî (v. 465/1072), Ali b. Osman el-Hücvirî (v. 465/1072) ve Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî’nin (v. 481/1089) hayatları ve tasavvufî görüşleri anlatılmıştır. Bölümün sonunda ise, fikirleriyle tasavvufun ehl-i sünnet zemininde yayılmasını sağlayan İmam Gazzâlî (v. 505/1111) konu edinilmiştir. Yazar, kendisine ayrı bir başlık açtığı İmam Gazzâlî’yi enine boyuna irdelemiş, değerlendirmiş ve ilimler arası yaşadığı gelgitleri okuyucuya sunmuştur. Ayrıca yazarın yine aynı yayınevinden neşredilen *el-Munkîz mine’-d-Dalâl* çevirisi bizlere, onun İmam Gazzâlî’nin üslubuna aşina olduğunu göstermektedir.

Beşinci bölüm, *Metafizik Olarak Tasavvuf/Muhyiddin İbn Arabî* adını taşımaktadır. Bu bölüm yalnızca Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1240) için ayrılmıştır. Ailesi, eğitimi ve seyahatlerinin yanı sıra *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* ve *Fusûsü’l-Hikem* adlı eserlerinin tanıtımı yapılmaktadır. Bilhassa “Varlığın Mertebeleri” ve “Vahdet-i Vücûd” görüşleri üzerinde durulmuş ve buna bağlı geliştirdiği “İlâhî İsim ve Sıfatlar” konusundaki görüşleri okuyucuya ağıdalı bir dille anlatılmaya çalışılmıştır. Bölüm sonlarına doğru İbn Arabî’nin görüşlerine ve fikirlerine yöneltilen eleştirilere de yer veren yazar, nihayetinde İbn Arabî’nin “Şeyh-i Ekber” mahlasına istinaden oluşan/oluşturulan “Ekberîyye” mektebinin-ekolünün tanıtımını yapmaktadır. Tasavvuf kültürüne, Endülüs’ün felsefe ve metafizik kokusunu süren İbn Arabî, meseleye bambaşka bir boyut kazandırmıştır. İlk zamanların zühd çizgisindeki tasavvuf anlayışı ile İbn Arabî’nin serdettiği görüşlerin çerçevesinde tezâhür eden tasavvuf anlayışı arasında epeyce bir fark söz konusudur. İlki yalnızca yaşamının nasılına eğilirken ikincisi mevcudatın nedenine ve nasılına akıl yormaktadır. Söz konusu bu durum, tasavvuf

ilminin hareket sınırlarını daha da genişletmiş ve ilimler sahasındaki kuşatıcılığını arttırmıştır.

Tasavvufî Terbiyenin Sistemleşmesi/Tarikatlar isimli altıncı bölümde, ilk örneklerini 3/9. asırdan itibaren gördüğümüz tasavvufun kurumsallaşmış hali olan tarikatların oluşum sürecinden bahsedilmektedir. Detaylarına girilmeden ilk zuhur eden Muhâsibiyye, Kassâriyye, Tayfûriyye, Cüneydiyye, Nûriyye, Sehliyye, Hakîmiyye ve Harrâziyye gibi tarikalardan bahsedilmektedir. Ayrıca tasavvufun resmi kurumları diyebileceğimiz “tekke” müessesesinin tanıtımı yapılmaktadır. Bir zamanların sivil toplum kuruluşları hüviyetinde olan tekkelerde okçuluk, güreş ve hastalara bakıcılık gibi faaliyetlerin de yapıldığından söz edilmektedir.

Ana Tarikatlar ve Bazı Kolları isimli yedinci bölüm ise adından da anlaşılacağı üzere dünya çapında ses getirmiş ve asırlar boyu varlığını korumayı başarmış birtakım tarikatları ihtiva ediyor. Tanıtılan tarikatlar Kâdiriyye -iki alt kolu Eşrefiyye ve Rûmiyye ile birlikte-, Rifâiyye, Şâzeliyye, Sa’diyye, Bedeviyye, Kübreviyye, Yeseviyye, Nakşibendiyye, Halvetiyye, Sühreverdiyye, Zeyniyye -Anadolu’daki iki temsilcisi Abdüllatif Kudsi ve Şeyh Vefâ ile birlikte-, Kâzerûniyye, Safeviyye, Çiştîyye, Medyenîyye ve Desûkiyye şeklinde sıralanabilir. Yazar Kâdiriyye’yi anlatırken Anadolu’daki bağlantılarına değinmektedir. Ayrıca Nakşibendiyye’nin Hâlidîyye kolu işlenirken Türkiye’de özellikle Cumhuriyet sonrasında ismi anılan ve rağbet gören birçok grubun bu kola mensup olduğunun hatırlatılıyor oluşu, geçmiş ve bugün arasında bir fikir bağı kurmayı kolaylaştırmaktadır. Tarikatların usul ve erkânının yanı sıra kurucularının hayatları ve tasavvufî duruşları da aktarılmaktadır.

Sekizinci bölüm, bahsi geçen ana damar tarikalardan sonra, Anadolu pınarından çıkan özgün tarikatların ve birkaç mürşid-i kâmilin ele alındığı *Anadolu Merkezli Tarikatlar* isimli bölümdür. Yazar bu bölümde de kronolojik bir sıra takip ederek Bektâşiyye, Mevlevîyye, Bayrâmîyye ve Celvetiyye’yi ele almıştır. Bizzat Anadolu topraklarında tezâhür eden bu dört tarikat kendini, Anadolu sınırlarının dışına taşımayı başarmıştır. Dört tarikat da Anadolu dışında, özellikle Balkanlarda ve Avrupa içlerinde, bunun dışında Amerika Birleşik Devletleri’nde dahi oldukça ses getirmiştir. Ayrıca yazarın spesifik çalışma alanlarından biri de Bayrâmî Melâmîliğidir (Melâmîyye-i Bayrâmîyye). Bu durumda yazarın, Bayrâmîyye başta olmak üzere diğer Anadolu oluşumlarına da hâkimiyetinin ziyadesiyle yeterli olduğunu söyleyebiliriz. Bölüm sonunda ise Celvetiyye tarikatının tanıtımının ardından Mehmed Muhyiddin Üftâde, Aziz Mahmud Hüdâyî ve İsmail Hakkî Bursevî’den bahsedilmektedir. Bu isimlerin müstakil olarak ele alınması, esere özgünlük kazandıran noktalardan biridir.

Eserin dokuzuncu bölümünde ise birçok tasavvuf tarihi kaynağından farklı olarak bâtil yahut sapmış diye nitelendirebileceğimiz oluşumlar ayrı şekilde değerlendirilmektedir. *Sünnî Çizginin Dışındaki Tarikatlar* adını taşıyan bu bölümde Kalenderiyye, Hurûfiyye -en sadık temsilcisi ve müdafisi Seyyid Nesîmî ile birlikte- ve Haydâriyye ele alınıyor. Hemen akabinde ise Anadolu'da cereyan eden tasavvufî renkteki iki isyana işaret edilerek, Baba İlyas özelinde Babaîlik ve de Şeyh Bedreddin özelinde meşhur Şeyh Bedreddin isyanı ele alınmaktadır.

Onuncu ve son bölümde ise Türkiye içerisinde Cumhuriyet sonrası tasavvufun seyrinin tespiti açısından bir değerlendirme yapılmıştır. *Sonun Başlangıcı: Tekkelerin Kapatılma ve Tarikatların Yasaklanma Süreci* isminin verildiği bu bölümde, özellikle Menemen Olayı'ndan ve bunlar karşısında toplumun sesinden bahsedilmektedir. Koskoca bir halkın tasavvuf erbâbına nasıl düşman olduğuna/edildiğine cevap arayan yazar, meselenin başka bir boyutu olduğunu, olaydan yirmi sene sonra TBMM kürsüsünde sarf edilmiş şu sözleri alıntıyla tarif etmeye çalışır: "Menemen olayını bir irtica vakası diye kabul etmeye hakkımız yoktur. Aksine bu olay birkaç esrarkeşin şuarsuzca yaptığı bir harekettir. O zamanki devrin, idarenin temizlik hareketi için elinde bir silah olarak kullanılan vasıta"dır."[†] Nitekim bu sözlerin hakikate ışık yaktığını şuradan anlayabiliriz ki olayın ardından ülkenin geneline hâkim olan tarikatın (Nakşibendiyye) üst kadrosuna idamlar ve tutuklamalar uygulanmıştır. Amaçlanan şeyin, mezkûr tarikatın etkisini, yetkisini ve mevcudiyetini ülke genelinden silmek olduğunu söyleyebiliriz. Sonrasında yazar, "Toplumun Sesi" başlığı altında 1930'lardan itibaren Türkiye'de din kavramına ve dinî kurumlara olan rağbeti ve karşıtlığı ele almıştır. Yazar bunun yanında türbelerin kapalılık durumunun ne tip değişikliklerden geçtiğini ve sonlara doğru din eğitiminin merkezleri olan Kur'an kurslarının, imam-hatip okullarının ve ilahiyat fakültelerinin ufak çaplı serencamından bahsetmektedir. Ayrıca yine eğitim noktasında, devrin eğitim bakanı Hasan Âli Yücel'in "Şark Klasikleri" adını verdiği kitaplar serisinden yaptırdığı tercümelerin toplum nezdindeki etkisinden bahseder.

Nihayetinde yazar son paragrafta, Prof. Dr. Mustafa Kara'nın *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri* isimli eserinden özetle aldığını belirterek şu satırlarla eserini noktalamaktadır: "Araştırmaları ve eserleriyle tasavvufun günümüzde doğru anlaşılmasına ciddi katkıları bulunan Prof. Dr. Mustafa Kara'nın tesbitiyle; zaman içinde tasavvufî terbiyeyi vermeye yetkili olanların büyük bir kısmı, yerine kimseyi bırakmadan veya bırakmadan ahirete intikâl edince meydan "sahte" şeyhlere kaldı. Hiçbir denetim mekanizmasına tabi olmadan şeyhliğini ilan edenler müşteri bulmakta zorlanmadılar. İnsanların derûnî duygularını istismar ederek "günlerini gün

[†] Kara, Mustafa. *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, s. 186.

etmeye” başladılar. Bugün mürşid olduğunu söyleyenlerin büyük çoğunluğunun şeyhliği ve irşâd ehli oluşları tartışmalıdır. Denetimsizliğin getirdiği sorumsuz ortamın tadını çıkarmakta, elde ettikleri maddi ve manevi menfaatlerden kaynaklanan geçici hazlarla kendilerini aldatmaktadırlar.”